

ЛИТЕРАТУРА, НАПИСАНА ОТ БЪЛГАРИ В ЧУЖДИ СТРАНИ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА ХХІ ВЕК

Проф. д.н. Милена Кирова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията прави панорамен обзор на романите, написани от автори с български произход, които живеят в чужди страни, през първите две десетилетия на ХХІ век. В началото се обсъждат различни възможности за назоваване на тази литература: от емигрантска (вече неподходящо понятие) през имигрантска, мигрантска – до новия термин, предложен от Стивън Келман, транслингвална литература. След това, върху основата на богата информация за десетки автори и произведения от различни страни на света, е изведена тематична типология. Тя включва посоки като „нашето тоталитарно минало“, България днес, имигрантското битие отвътре, романи с екологична тематика, фентъзи четива. Открити са специфични подходи, които доминират в творбите на авторите с български произход: автофикция, социална сатира, политическа гротеска и други. Статията завършва с обобщение за присъствието, предпочитанията и успехите на тези автори.

Ключови думи: мигрантска литература; писатели с български произход; първите десетилетия на ХХІ век; автофикция; социална сатира

Емигрантът е този, който прави избор. Изборът отличава емигранта от всички останали.

Виктор Хинов, „Разкази от оня свят“

Именно емигрантството отваря към света, чрез него става така важният обмен на мисли, идеи и опит, без който всяка култура би заляняла. Неслучайно нациите, които знаят как да използват потенциала му, доминират както в културно, така и в политическо отношение в този свят.

Димитър Динев в интервю за „Литернет“

Докъм края на ХХ век имаме някаква сигурност в терминологията, с която се назоваваха българите, напуснали своята родна страна. Най-ясно знаехме

думата *емигранти* (хора, напуснали родината си заради политическата ситуация в нея) и литературата, създадена от тях, съответно се наричаше *емигрантска литература*. Две десетилетия след началото на новия век терминът изглежда потънал в праха на историческия контекст; емигрантската литература се прави някъде извън и „далече“ от българската действителност.

Второто понятие, *имигранти*, отначало звучеше като реплика на някогашните гурбетчии: българи, които намират прехрана в чужбина. То бързо изгуби сигурността на старото си значение и вече трудно работи в дори относително еднозначен режим. Въпреки това определението *имигрантска литература* продължава да се използва, без да се дебатира семантичното отстъпление от неговата традиционна употреба към по-метафоричен режим. Така се наложи необходимостта то да бъде деконструирано, полисемантизирано и префункционализирано; простичко казано – да бъде преосмислено и разпаднато в някаква система от по-конкретни и актуални представи. Бедата, разбира се, не идва от собствения смисъл на думата, а от промените в обстоятелствата на нейната употреба. Тези промени са свързани с начините на съотнасяне между свое и чуждо, дом и чужбина, т.е. с процесите на (отдавна бленуваната) европеизация и прибързаната за нас, все още неясна в перспективите си глобализация.

Да започнем с онова, което винаги е давало опора и сигурност на литературноисторическото съждение – биографизма, или начина, по който писателите живеят в някаква конкретна среда. Българските писатели „имигранти“ могат да бъдат хора, които:

- имат български корени, но са родени и живеят в чужбина;
- са напуснали България след 1989 г. в търсене на по-добри условия за живот;
- са заминали да учат в чужбина и после са останали там;
- са живели 10, 15, 20 години в чужбина и след това са се върнали обратно в България;
- живеят и тук, и там, и в трети страни, т.е. периодично сменят своето местожителство.

Как ще успеем да поберем принадлежността на тези различни групи от хора само в един-единствен термин?

Проблемът далече не е само български и тъй като няма терминологичен консенсус, всяка култура се справя по своему. Ще дам няколко примера, започвайки с Илия Троянов. Наистина, той „пробива“ на немскоезичния книжен пазар с носталгична фикция за своите български корени. Безспорно е, че развива тезата за политически конструирания характер на източноевропейските „революции“ върху материал от българските архиви. И да, 15 години по-късно публикува роман, който разказва социализма през обстоятелствата на българската действителност. Но нека да видим какво казва самият Троянов за своето отношение към България в началото на „Кучешки времена“:

„Смятам ли България сама по себе си за важна, недооценявана тема? Не, избрах България само заради биографичната случайност. Темата, която ме подтикна да напиша тази книга, е с много по-обширно значение [...] Чрез примера на България исках да узная и разбера какво се беше случило след 1989 година“. Фразата „биографична случайност“ може да отрезви всеки патриотичен ентузиазъм; съотнасянето свое – чуждо е отишло много далече от нашите традиционни представи. Неслучайно немската критика ползва метафори, за да означи присъствието на Ил. Троянов: „скитника европеец“, „европееца мюсюлманин“ (след като приема исляма в Мека) и накрая „колекционера на светове“ по заглавието на най-успешния му роман.

Докато живее в Нова Зеландия, Капка Касабова проявява слаб интерес към българската тематика; едва след като се премества в Шотландия (по това време все още част от Европейския съюз), тя започва да пише за своето българско минало в носталгично-сентиментален режим. Николай Гроздински (Грозни) напуска България, после напуска Щатите, живее години в Тибет, връща се в САЩ, след това и в България... Къде е неговата родина? Дори не мога да изброя местата, в които живее Николай (Николас) Димитров, след като напуска България дванайсетгодишен: САЩ, Македония, Русия, Украйна, в момента живее в Мексико...

Ако махнем проблематичните представки „е“ или „и“, остава един вариант на стария термин: *мигрант*, съответно *писатели мигранти* и *мигрантска литература*. Той има предимството да изразява идеята за движение през границите на различни държави, без да поставя семантичен акцент върху причините за това движение. Тъкмо в това се крие и неговата слабост, защото съдържа представата за многократно движение, за неустановеност на едно постоянно място (макар че има и точно такава група между писателите, които посочих). А по-голямата част от хората, които правят литература извън родната си страна, са направили избора да се вкоренят в една конкретна държава.

Биографичният подход, както се вижда дотук, не може да ни послужи като достатъчно ясен и още по-малко като еднозначен критерий. Но тъй като става въпрос за пишещи хора и за тяхната вербална продукция, можем да се обърнем към начините, по които те ползват (или не ползват) своя роден език. Отдавна е въведен в употреба терминът *билингвизъм*, донякъде и *полилингвизъм*, или многоезичие. Те обаче са родени в друга епоха: твърде статични за днешната ситуация, белязана със силна динамика на преходите от един към друг вариант в употребата на езика. Това налага да се търсят интердисциплинарни и „гъвкави аналитични модели, които предполагат по-голямо движение и свързаност между различните научни области, култури и езици, като транснационалните, транскултуралните, трансезикови и трансгранични изследвания“ (Slavova 2020). Говорейки за литература, можем да се обърнем към термина *литературен транслингвизъм* (и съответно *транслингвална литература*),

предложен от Стивън Келман¹. Съмнявам се обаче дали толкова „учени“ термини могат да придобият някаква популярност в нашия век. Широкият критически разум и сега се справя със сложните терминологични проблеми, като ги заобикаля и някак интуитивно избира кои писатели могат да бъдат прибрани под стряхата на „българската литература“ и кои – не. Самите автори рядко проявяват отношение към начините, по които са назовани, и ако го направят, то е по-скоро в режима на отказ от всяка възможност за етиктиране².

След като липсва терминологичен консенсус, адекватен на мисленето в началото на периода, за който пиша, ще представя „българската литература отвън“ чрез стария изпитан метод на тематичната типология. Ще започна с темата за нашето тоталитарно минало, тъй като тя е особено представителна за българските писатели в чужди страни. Преди десет години публикувах статия, озаглавена „Комунизъм за продан“; в нея съставих „списък“ от двете автори с общо единайсет книги; наблюденията ми обхващаха периода откъм средата на 90-те до 2014 година (Kirova 2014)³. Ще продължа да говоря за този етап като за формативен и най-компактен в присъствието на темата, но ще добавя още петима автори и седем книги, тогава пропуснати, макар и по различни причини⁴. Всички книги от първия списък са написани на чужд език и предназначени най-вече за чужда публика; у нас се появили в превод, направен с малки изключения от друг човек; темата им неизменно е *България от времето на комунизма* през фокуса на личното преживяване. Явлението приличаше на вълна, която се е надигнала в различни страни под натиска на историко-политическата действителност; причините за нея изглеждаха обясними с политически породения интерес към България, приближаваща прага на своето присъединяване към Европейския съюз.

В такава ситуация писателите имигранти обичайно посягат към темата за миналото на своята родна страна, защото долавят наличието на празна ниша в литературната продукция на някаква чужда страна и местните (чужди) писатели не биха могли да запълнят тази ниша с авторитета на личния опит. В периода, за който говоря, се получи един любопитен, но и съвсем закономерен ефект: рецептивните ситуации, в които попаднаха книгите за „нашето тоталитарно минало“, се оказаха твърде различни в България и в западните страни, където на практика живееха техните автори. Разликата, най-общо, може да се дефинира така: в България тези книги направиха по-слабо и дори противоречиво впечатление, докато в чуждите страни предизвикаха положително отношение и направиха разпознаваеми сред множеството писатели имената на своите автори.

Как бихме могли да си обясним случването на този ефект? Най-кратко казано, българските читатели (особено тези, които са преживели комунизма на собствения гръб) не успяха да се разпознаят в героите и сюжетите на „вносните“ книги. Те не получиха убедително в социален и нравствен план преосмисляне

на своето минало, не срещнаха себе си като реални, сложни, променливи, противоречиви човешки индивиди. Оригиналното предназначение на „вносните“ книги беше да обяснят комунизма на публика, която знае за него само отвън и отдалече, през опаковката на идейната преднамереност, неизбежна в една историческа ситуация, останала известна като „Студената война“.

Добър пример може да бъде най-успешният (в немска, а дори и в българска рецептивна среда) роман „Ангелски езици“ на Димитър (Dimitré в западен вариант) Динев, публикуван през 2003 г. в Германия, през 2010 у нас. С помощта на немските си редактори той успява да изведе различни/типични съдби на български хора от епохата на тоталитаризма, поставяйки силен акцент върху регионалната специфика на техните нрави. Трябва да се признае политическата коректност на този роман: с хумора в описанието на битовата действителност от времето на соца, с умереното съпричастие към неуспелите имигранти в Германия след 1989 година. И в същото време текстът сръчно употребява онова българско, което би могло да се продаде „на Запад“: екзотични епизоди от далечната ни история, куриозитети от музея на тоталитарното битие, вицове и хумористични истории, с каквито изобилстваше фолклорната култура преди 1989 г., пословици, крилати фрази, многозначителни имена... Всичко това е вербално опаковано като за износ – твърде ярки са цветовете в картините от българския живот, твърде учебнически информирани са описанията на историческите фигури и събития, твърде куриозно изглежда битието на редовия гражданин в Народна република България.

Още два романа помогнаха да се отвори българска ниша на немскоезичния книжен пазар: „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“ на Илия Троянов и „Apostoloff“ на Сибиле Левичаров. Техният успех е истински епитом на една литературна стратегия, която умее да превръща чуждото в свое. Романите на Троянов и Левичаров успешно форматират българската тема в жанров модел, който е традиционно познат на немскоезичната публика. „Светът“ следва буржоазния сантиментален роман, който се гради върху емоционалните перипетии в живота на някаква „чиста душа“ – обикновено дете, младеж или жена; той се старае да развълнува душите на своите читатели, сюжетирайки вечни човешки преживявания като потребността от любов, семейство, корени и родина; цени носталгията и националните ценности, които устояват на историческите промени.

Сибиле Левичаров (която впрочем не се чувства българка и по-скоро презира родината на своя баща) намества темата в друг, при това елитарен, модел: социално ориентиран, натуралистично-гротесков роман (емблематичен за тази традиция в по-ново време е австриецът Томас Бернхард, добре познат и в България). Неговата цел е да разголва грозното и отблъскващото в привичните нрави, да стресне (с надеждата да пречупи) стереотипа на „еснафското ежедневие“, да предизвика катарзис.

Ще съкратя една дълга редица от други примери, за да обобща двете условия, които позволиха пробив на темата за българското тоталитарно минало в чужди страни през първите петнайсет години на новия век. Първото условие изисква авторът да се прицели в жанр (или поне в наративен модел) със здрави местни традиции; второто – да възпроизвежда популярните стереотипи на представите за България, българи (балканци, източноевропейци) и тоталитаризъм. Погледната отстрана, неговото поведение съдържа отчетлив момент на културна инициация: той преминава прага на своята принадлежност към една (вече надмогната) и встъпва в пространството на друга (по-престижна и силно желана) общност. И както при всяка почтена инициация, и тук личният елемент (частното преживяване) гарантира достоверността на разказаната история. Това превръща *автофикцията* в предпочитан до задължителност литературен похват – и от страна на авторите, и от страна на издателите, които менажират интереса на публиката във всяка страна. Първият вариант на книгата, написана от К. Касабова, е бил нещо средно между туристически пътеводител и пътепис. Издателската редакция ѝ го връща за преработка с основното изискване да бъде добавен „личен елемент“⁵; сега вече и заглавието става адекватно на очакването за лично преживяна екзотика: „Улица без име: детство и други зловещи приключения в България“⁶. „Търси се истината за комунизма, ами да започнем с личната истина на всеки и ще разберем и целия комунизъм“, признава и Р. Лазарова.

Но дали все пак няма изключения от така очертаното правило? И дали тези изключения ще ни позволят да типологизираме някаква ситуация, която генерира желанието за изключение?

Изключения има, разбира се. Та нали изключенията подчертават общото правило. „Дзифт“ на Владислав Тодоров е публикуван едновременно на български и на английски език през 2006 г., след което е преведен на немски, полски, латвийски. Той е различен от всички книги, споменати дотук, защото е мислен в еднакво съотношение на вниманието към двете публики и в България се приема за български. Или дори не в еднакво. На мен лично ми се струва, че рецептивният прицел е доста повече български, отколкото американски, и Вл. Тодоров е постъпил така напълно съзнателно; неговата истинска амбиция е да обнови българската традиция с примера на един яростно постмодерен роман.

„Завръщането“ на Красимир Дамянов от не толкова далечна Испания представява крайният случай на имигрантско писане с прицел директно и само в българска рецептивна среда. „Дневникът на една пеперуда“ (2008) и „Студентът по хармония. Балада за Виктор Пасков“ (2012) са отделни книги, определени от автора като части на един общ наратив. Той разказва за България през 70-те – 80-те години на XX век, при това с нейните собствени (тогавашни) стандарти за елитарен художествен текст. Човекът Красимир Дамянов живее в Испания от двайсет години, но писателят Красимир Дамянов, както изглежда, никога не е напуснал България.

Третият пример, който ще приведа, идва от Швейцария, но засяга целия немскоезичен пазар. Става въпрос за романа „Защото говорехме немски“ от Евелина Ламбрева-Йекер. Той стои малко встрани от общата група, защото се старае да бъде верен на сложността и противоречивостта, характерни за всяка житейска действителност, да разкрива психологическите проблеми на своите герои така, че в тях да се разпознаят и други (днешни) български хора. Разказът се старае да бъде български, може би „твърде български“, и това логично създава проблеми с възприемането му в немскоезична среда. Сега пък немците не успяват да разпознаят в него собствените си представи за българския/тоталитарния свят. В продължение на три години ръкописът получава петдесет и два отказа за издаване в Германия, Австрия и Швейцария, докато най-сетне е публикуван от виенското издателство „Braumüller“ през 2014 година под името „Vaters Land“. Неговата поява на немскоезичния книжен пазар щастливо улучва скандала с едно ксенофобско изказване на С. Левичаров⁷, което провокира нагласата да се преосмисли нейната принципна непоносимост към всичко различно и чуждо, включително България от „Apostoloff“. Така става ясно, че Ламбрева-Йекер предлага по-достоверен и по-справедлив модел на отношение към тоталитарното минало на българския човек. „Vaters Land“ получава цели осемнайсет, при това положителни, отзива в различни медии.

Това, което обединява трите примера, е фактът, че са написани първо (или пък единствено) на български език, а въздействието им върху чужда публика идва на втори план. В българска рецептивна среда те по-скоро не се възприемат като литература отвън, а безпроблемно и без уговорка (особено в различните сайтове и блогове) се коментират като саморазбиращо се принадлежащи към българската литература.

Тоталитарното минало е най-голямата и най-обща тема, за която пишат българите в чужбина след 1989 година. И все пак тя е само част от по-голямата и по-обща тема, която най-простичко може да бъде назована *България*. Вървейки напред във второто десетилетие, все по-ясно виждаме как фокусът върху тоталитарното минало се разширява – напред и назад (т.е. в исторически план), но и „встрани“ (или в подходите на повествователната репрезентация). Ще се опитам да представя тези посоки, макар и с по няколко примера.

Първа се откроява тенденцията, която проблематизира разбирането, че 1989 година е някаква абсолютна граница в българската история; сюжетите се заемат да експлицират нишките, които свързват обществената действителност от двете страни на тази граница в общо кълбо от нравствени и социални проблеми. Особено безкомпромисен в това отношение е „Кучешки времена. Революцията менте“ на Илия Троянов. Той излиза в български превод чак през 2008 г., но на немски – девет години по-рано. С публицистичен език, базиран върху факти, разказът шокира наивната (западна) публика с горчиви разкрития за връзките между някогашните служби и дисидентите, застанали начело на Прехода.

Николай Стефанов, актьор и сценарист, който живее в САЩ, публикува роман с недвусмисленото заглавие „Гяури от по-ново време“ (2019). (Чудя се как ли е била преведена думата „гяури“ на английски език?)

Автофикцията проявява забележителна издръжливост; тя продължава да просперира поне докогато продължават моите наблюдения, т.е. до края на второто десетилетие от новия век. В голяма степен това се дължи на силната автобиографична основа, която влагат в нея писателите мигранти, по-често писателските сред тях. Подходът им дава възможност да говорят за себе си, да изговарят своите лични истории от времето на социализма или след това в зависимост от възрастта на пишещия човек. По-известните аз-наративи, които се появиха през последните шест-седем години, са „Анна и планината“ (2015) от Невена Митрополитска, „Граница“ (2017) на Капка Касабова, „Ръкавици за студената война“ (2018) от Румяна Захариева, „Опитът“ (2020) на Русана Бърдарска.

Специално внимание трябва да отделим на Р. Захариева като авторка на цяла трилогия от романи, които изграждат „интимен епос“ на представите за България в немскоезична среда: „7 kilo zeit“ (в български превод „Ръкавици за студената война“, 1990), „Меча кожа“ (1999) и „Транзитна виза за живот“ (2013). Наричам нейния разказ *интимен*, защото се случва в пространството на личния спомен и сънищата; *епически*, защото личният спомен конструира дългата история на един (фиктивен) род, положена в контекста на по-голямата, национална история, през която минава България от Освобождението насам. Захариева е от тези писатели, които се стремят да свързват разказите за своите две родини по принципа на огледално обърнатите представи; да говорят за едната през опита в другата; да правят непрекъснато сложни преходи между двете, като ги заплитат с нишките на емоционалното преживяване.

Ще закръгля голямата тема *България* с няколко романа от втората половина на второто десетилетие, които са нови с това, че се опитват да портретират нашата родна действителност в настояще продължаващо време, макар и отвън. Най-известен сред тях е „Щъркелите и планината“ от вече познатия със своите разкази Мирослав Пенков. Това е дългичък наратив, разтеглен на четиристотин страници, в който един млад нашенски имигрант се връща безславно в България, затънал в дългове и студентски заеми. Целта му е практична като американската действителност, откъдето идва: да поиска пари от дядо си, който живее усамотен някъде в Странджа, край турската граница. Така героят попада в малко село, разкъсано от враждата между две махали (българска и турска), между две епохи, между два начина на живот. Екзотиката на обстановката (езически ритуали, хайдушки призраци, черни щъркели) има задачата да съблзни чуждестранната публика, да ѝ продаде една пъстро опакована визия на българската действителност. България е „място на езически мистерии и черни щъркели, които гнездят на гигантски дъбове“, се казва от вътрешната страна на обложката. Оценка на българските читатели са доста противоре-

чиви, двусмислени в най-добрия случай, като това, което написва една читателка в Goodreads: „книгата става интересна след първите 204 страници“.

Това ме кара да погледна назад, още веднъж в книгите, които посочих дотук. Те наистина са много сериозни, владени във важността на темата, за която пишат. Миналото по принцип, независимо дали е лично, родово или национално, се интерпретира без чувство за хумор в българската традиция и писателите отвън не правят изключение в това отношение. („Ангелски езици“ си остава приятно, съблазнително и досега изключение.) Щом се стигне до настоящето обаче, ситуацията започва да се променя. В тази група романи оживяват традициите на битовата гротеска, сатиричната типизация на характерите, анекдотичният подход към сюжетното действие. Особено видим става хуморът, когато пристъпим в пространството на темата за имигрантското битие: за патилата и приключенията, възходите и провалите на един българин в чужда страна. Сред всички възможни примери съм избрала три, които са достатъчно типични за тази тема; и трите представят „наши хора“, преселени в САЩ.

Атанас Раденски, виден специалист по информатика в Калифорния, започва да пише на зряла възраст и дебютира с хумористичен роман за патилата на един българин в САЩ – „На парти при президента“ (2016). Иван Иванов, редови във всяко отношение представител на българската интелигенция (доцент по история в Софийския университет), заминава като гост-преподавател в началото на 90-те години. Пристига в страната на мечтите едновременно опиянен и объркан – подобно на своя автор в далечно минало време. В поведението на героя трептят нотки на байганьовското присъствие в чужда страна, сдвоени с критично отношение към спецификата на нравите в американското общество. Гражданин на САЩ, добре реализиран професионалист, Раденски може да си позволи комична интерпретация на живота и в двете държави, от двете страни на линията, която разделя мечтата от разочарованието, въображението от реалността.

Николай Стефанов – млад актьор, сценарист и писател в САЩ, възкресява неумиращия проблематизъм на криворазбраната цивилизация с книга, фриволно наречена „До Чикаго и отЗад: из анализите на една млада емиграция“ (2011). Разказът възкресява скандални истории из живота на няколко поколения български преселници в САЩ с амбицията да обобщи индивидуалните черти и прояви в „типове и нрави български“ от живота в другия свят. По тази книга една млада българска режисьорка – Емилия Узунова, снима (пак в САЩ) игрален филм. Актьорите са преобладаващо български заселници, но трудно се съгласяват да вземат участие, тъй като филмът е изпълнен със сцени на секс, насилие, смърт; налага се да участват и режисьорката, и сценаристът Стефанов.

Третият ми американски пример е жанрово различен (сборник с разкази), но също разкрива следи от незабравимия начин, по който Алеко Константи-

нов описва българското пътешествие отвъд Океана. Неговият автор, Виктор Хинов, живее в САЩ от края на XX век, понастоящем е семеен лекар в Чикаго. Заглавието „Разкази от оня свят“ (2014) разчита на паметта за известния пътепис, в който Алеко Константинов, пътувайки през Океана, се чувства така, сякаш отива не в друг, а „на оня свят“. Сборникът портретира съдбите на български (но не само български) имигранти в Чикаго, без да изпуска от поглед и проблемите в живота на самите американци (заглавията варират между „Майката на българите“ и „Американските баби“). Историите са кратички, непосредствени и стегнато разказани, с усет към спецификата на всяка човешка съдба.

Дори само това, което посочих дотук, ни кара да видим тенденция към отваряне на темата за имигрантското битие отвъд нейната интерпретация в чисто национален контекст. Българинът вече не е затворен субект на имигрантското преживяване, неговата съдба е представена върху фона на други човешки съдби, оплетена е с живота и проблемите на хора от други народности. И това се случва навсякъде по света: в Европа, в Австралия, в Северна и Южна Америка.

Освен че издават книги в България, писателите имигранти публикуват литературни произведения в периодични издания, които се правят в чужбина. Това е сравнително нова практика, която става възможна едва в епохата на Социалната мрежа; всички издания (сайтове и списания) осигурява публичност в дигитален режим. Сред най-добрите прояви на тази публичност са електронното списание „Емигрант.БГ“, което Иван Стоянов (с псевдоним Barry Cussel) прави със съпругата си Дорис Александрова от Амстердам в продължение на тринайсет години (2005 – 2017), Eurochicago.com – Портал за нови идеи и каузи по света, литературният раздел на „The Bulgarian Times“ във Великобритания. Освен в периодични издания литература от българи се публикува (на български) в сборници и антологии, които се издават на различни места по света. Като цяло, можем да кажем, че българите писатели (постоянно или временно живеещи в чужбина) общуват помежду си и с много по-широка (пак българска) публика повече отвсякога досега. Тази леснота на общуването засилва у тях усещането, че българинът, където и да се намира, е станал жител на „глобалното село“.

Разговорът за имигрантската литература през новия век неизбежно засяга и промените в менталитета на българите, които живеят в чужбина. Изчезнал е obsesivният политически интерес, който бележи мисленето на емигрантите от времето на комунистическия режим; заедно с него спада остротата на идеологическия негативизъм в отношението към българската действителност. Писателите са придобили ново самочувствие – на хора, които биха могли да работят навсякъде по света. Свободата да се движиш през границите, направи света „по-малък“, т.е. по-достъпен и обгледим. Едно от последствията на

тези промени е (на пръв поглед парадоксалното) засилване на интереса към родното място: то престана да бъде капанът, от който си се измъкнал, и стана важно като опора, от която си се отгласнал, за да успееш навсякъде по света.

Друг ефект на промените в мигрантския светоглед е самочувствието да насочиш критичен поглед към действителността на своята нова родина, смелостта да огласиш проблемите, които виждаш в своята нова среда. Това може да изглежда лесно върху фона на традициите в българската литература от Освобождението насам (кой от нашите големи писатели не е силно критичен към обществената действителност?), но когато живееш в чужбина, ситуацията не изглежда така. Ще цитирам едно изречение от писмо на Ев. Ламбрева-Йекер, изпратено през февруари 2018 г.: „Българските автори, живеещи в чужбина, престават да бъдат интересни за издателствата и пресата, ако спрат да пишат за България, не дай си Боже пък, ако започнат да пишат критично за Запада и за приемащата страна“ (Aretov 2018, p. 109). Самата Ламбрева-Йекер изминава дълъг път на упорити усилия, докато прескочи границите на българската тематика и успее да публикува в престижно издателство романи като „Изрично възражение“ и „В името на живота“. Нейният случай ще ни помогне да разберем защо няма много подобни опити в тази посока. Ако изобщо искаме да говорим за нещо като тематично единство, можем да го открием в пространството на екологичната проблематика.

Илко Минев, отдавна заселен в Бразилия, става популярен като писател с романа „Дъщерята на реките“ (2015). В рамката на една история за отношенията между син и баща разказът описва живота на златотърсачите (златната треска) по река Амазонка и последвалото разорение на каучуковите плантации в този район. Българският бразилец Минев защитава правото на местните племена да запазят традициите на своята специфична култура; романът звучи много актуално и глобално в началото на XXI век. Написан на португалски, той е преведен не само на български, но и на английски, руски и испански език.

Михаил Михайлов е друг писател с български корени в далечна страна: той живее в Намибия и е декан на колеж по изкуствата. Голяма част от творчеството му е посветена на природата и на нейното катастрофално унищожение през последните десетилетия. „Бушменска прокоба“ е книга, която разказва трагичната съдба на изчезващите заедно със своята естествена среда бушменски племена; през 2010 г. тя става *Книга на годината* в Намибия.

Екологичната проблематика присъства и в творчеството на Ил. Троянов, само трябва да прескочим от горещината на джунглата в ледовете на Южния полюс. „Ледовете се топят“ е малък роман, публикуван през 2011 в Германия, две години по-късно – в България. Главният герой при това е българин от изчезващата порода учен, гласиолог. Цено усеща трагедията на природата с цялото си същество, той е болезнено отдаден на каузата да се защитят ледовете на Антарктика; наричат го, макар и на шега, Mr. Iceberger. Както винаги

краен и яростен, Троянов обвинява модерния свят в „цивилизаторски смъртен грях“: убийството на природата, а заедно с нея и на самия живот. Цено иска да бъде „говорител на собствената си съвест“, но всъщност изговаря глобалната тревога за бъдещето на нашия свят.

Потисната през следващото десетилетие, екологичната тема избива отново в последния засега роман на Троянов – „Двойна следа“ (2021). Това е откровено политическа книга, която – по думите на самия автор – се стреми да свърже „в един наратив властта над парите, властта над природата и властта над жените“⁸. Посланието на „Двойна следа“ е глобално прицелено: човешката цивилизация върви към своето окончателно самоунищожение, защото все по-директно, все по-неотвратимо следва принципа, познат в политическата философия на Древна Гърция като *какокрация* (или управление на най-неподходящите/лошите хора). Примерите за безскрупулния нарцисизъм на тези, които държат в ръцете си и управляват света, могат да бъдат взети отвсякъде, но Ил. Троянов ги гребе най-вече от съвременната американска действителност, започвайки с емблематичната фигура на президента Тръмп. Няколко години по-рано крайният политически песимизъм на този автор можеше да събуди съпротива у кроткия редови човек. Днес, след всичко, което преживяхме през последните три-четири години, „Двойна следа“ огласява популярните настроения на европейското (включително българско) общество.

След всички примери, изброени дотук, изглежда, че българите, които живеят в чужбина, пишат само сериозни книги на сериозни теми. Затова съм длъжна да кажа нещо и за авторите на популярно, понякога дори масово, четиво.

Преди да напусне Нова Зеландия, К. Касабова например публикува два романа. Първият от тях, „Reconnaisance“ (1999), разполага една българка героиня в новозеландска среда: младата Надежда бяга от проблемите на своето (българско) минало далече – „на изток, в рая“, за да срещне там необичайни хора и да преживее емоционални приключения, докато търси освобождение от призраците на своите спомени и проблеми. Вторият роман, „Любов в земята на Мидас“ (2001, български превод 2011), представлява любовна мелодрама, която събира герои и обстоятелства с очевидно екзотичен характер в очите на новозеландската публика: францужойка и австралиец посред драматични перипетии в сърцето на Гърция като източник на европейското в съвременната култура. След успеха на „Улица без име“ Касабова все още не се е отказала от популярното четиво: „Вила Пасифика“ (2011, български превод 2013) – екзотичен, малко мистичен, доста пъстър роман, и „Дванайсет минути любов. История с танго“ (2011, български превод 2012) – жанров дует от мемоар и откъслечна информация за историята и техниката на прочутия танц. Наградите на Касабова, разбира се, идват с книгите на българска, постепенно разширяваща се в балканска, тематика.

По същия път върви Росица Василева – писателка, преводачка и журналистка, която живее в Испания. Тя пише и публикува романи на български език от началото на века, но става билингвален автор през 2013 г., когато „Фабрицио Белли“ излиза едновременно на български и на испански език. Назад в началото на промените млада българка е увлечена от чаровен италианец, който се оказва жесток и циничен човек, отгоре на всичкото – сатанист. Затворена в мрачна къща и превърната в обект на насилствен секс, героинята изминава труден вътрешен път, който я извежда към свободата, включително като свобода от нейните душевни окови. Разказът се движи по ръбовете между еротичната популярна култура тип Стенли Кубрик в „Широко затворени очи“ и камерния психологически роман с фокус върху женското преживяване. Испанското издание се радва на популярност и авторските права са изкупени за филмиране.

Има и автори, които се прицелват директно в успеха на чистото жанрово четиво. Такъв е Иван Стоянов (Barry Cussel); той привлича своя група читатели с може би най-ранния роман в жанра *хорър фентъзи*, създаден някога от български автор – „Кръвта на черното лале“ (1996, бълг. превод 2012 под етикета „ужаси“). Темата е все още новост в средата на 90-те години: холандски учени създават компютърна програма, която позволява да се визуализират човешките спомени дори когато са скрити дълбоко под пластове на съзнанието и запамененият опит. Оказва се, че мъж и жена от обикновена съпружеска двойка са преживели дълга поредица от животи в продължение на хилядолетия, минавайки през грандиозни исторически катаклизми и лични драми. Романът напомня за Стивън Кинг и се продава добре сред нидерландските читатели на хорър фентъзи; в България пък се заговаря за „българския Стивън Кинг“.

Макар и късно навлезли в жанровете на популярното четиво, българските автори са много адаптивни и си намират място на чуждоезиковия пазар въпреки многобройните автори и дълголетните традиции, които са се натрупали там. Това се вижда още по-ясно от следващите два примера. Младата Краси Зуркова, завършила право в Харвард, понастоящем корпоративен адвокат, превзема американската публика със своя дебютен роман „Wildalone“ (2015 на английски и български), втора по продаваемост в *Амазон* през месеца, в който се появява. Помолена от журналистка да представи сюжета в 140 знака, авторката го формулира така: „Древногръцки ритуали и магьосничество от Балканите водят до убийство и магия в кампуса на американски университет“ (Zourkova 2015). Казано е с впечатляваща точност. Историята на младата Тея Славин – чиста, невинна и почти гениална българска пианистка (на втория месец от следването си в първи курс е поканена да свири в „Карнеги хол“), вместа в един общ сюжет древногръцки митове, орфически легенди, самодивски фолклор, предание за монаха резбар Рафаил и още, всичко това рамкирано от събитията, нравите и обстановката на университетския кампус в Принстън. Разказът прави голям обход през различни места и епохи: от Рилския мана-

стир в началото на XIX век през Дяволското гърло в Родопите и тайнствена църква в Царево до входа към подземното царство на Хадес. Романът показва чудесна ориентация в рецептивните нагласи на младата широка американска публика и умело лавира през матриците на глобалния фентъзи наратив. Освен това е интелигентно написан на богат, идиоматичен англо-американски език и предоставя на своите американски читатели културно-историческа информация, която е няколко класа над средното знание, типично за тях⁹. Едва ли бих могла да обобща впечатленията си по-добре от това, което е казала Виолета Станичич: „Краси Зуркова е българка, но е американски писател и това е най-кратката рецензия, която мога да направя на тази книга“ (Stanichich 2015)¹⁰.

И накрая – последната дотук, но особено шумна и скандална поява на български автор в чужбина: Николай (Николас) Димитров с „Дилър на реалности“ (2019). Започнал като пиеса през 1999 г., той „отлежава“ близо двацет години, докато се роди в публичното пространство като „киберпънк роман“, написан на руски език и съответно издаден в Русия. Скандалът, подпален от Православната църква по нейния обичайно неадекватен начин, се превръща в рекламна кампания; в годината на своето излизане „Дилър на реалности“ става вторият най-продаван (след поредната книга на Виктор Пелевин) роман на широкия руски пазар.

Извън всичко, което написах дотук, остават автори, които трудно могат да бъдат вписани в някоя обща посока. Например Димитър Бочев с неговите последни книги: есеистично-мемоарния сборник „Несъгласни думи“ и романите „Белият слон“ и „Опит за екстаз“. Макар и написани по-рано, в първите години на новия век, те се появяват постепенно в литературната периодика и налагат специфичния почерк на този автор: автобиографизъм, който смесва документални наблюдения с философско-лирични разсъждения върху преживяното. Или живеещата в Гърция, пишеща и на двата езика Яна Букова с нейния интересен постмодерен роман „Пътуване по посока на сянката“ (2009, преработена версия 2014 г.).

Но тъй като все пак трябва да приключа своята тема, ще се опитам да я обобща по най-краткия начин така: авторите с български произход, пръснати по света, стават все повече и все по-успешни навън. Те предпочитат прозата през поезията и романа пред другите видове белетристика; пишат романи в почти всички жанрове, които са се развили и вътре в България, като започнем с началото на новия век.

БЕЛЕЖКИ

1. Идеята за „транслингвална литература“ съществува отдавна, но в самото начало на нашия век американският учен Стивън Келман публикува първа-

та задълбочена монография върху нея – „Транслингвалното въображение“ (Kellman 2000). Той изследва като литературен транслингвизъм практиката на онези автори, които пишат на повече от един език или на език, различен от родния. Българският вариант на иначе сложния термин би изглеждал малко по-просто като трансезикова литература, макар че оттам нататък следват трансезиков писател и дори трансезиковост и трансидентичност. Това ще събуди параноята на публичното пространство, възкресявайки спомена за (и борбата срещу) „трансджендъра“ – демон на масовото въображение.

2. Запитан от Бисера Дакова в едно интервю за „Литернет“ „Възприемате ли се като автор на емигрантска литература?“, Димитър Динев отговаря категорично: „Няма емигрантски език, няма емигрантска филология, откъде накъде тогава да има емигрантска литература?“ (Dinev 2008).
3. Ето ги тези книги в последователността на техните български преводи/издания (в скоби след тях поставям годините, в които са издадени на чужд език): Илия Троянов. Светът е голям и спасение дебне отвсякъде. Сиела, С., 2007 (1996, 1997, 2008); Димитър Динев. Ангелски езици. ИК Рива, 2010 (2003); Сибиле Левичаров. Апостолов. ИК Атлантис-КЛ, С., 2009 (2009); Евелина Ламбрева-Йекер. Защото говорехме немски. Сиела, С., 2011 (2014); Капка Касабова. Улица без име. Сиела, С., 2008 (2009); Ружа Лазарова. Мавзолей. Сиела, С., 2009 (2009); Ружа Лазарова. Органът на мълчанието. Сиела, С., 2012 (2016); Мирослав Пенков. На изток от запада. Сиела, С., 2011 (2011); Николай Грозни. Крака на костенурка. Сиела, С., 2012 (2008); Николай Грозни. Вундеркинд, Сиела, 2014 (2011).
4. Изброявам ги в хронологическа последователност: Велина Минкова. Red Shorts. Колибри, С., 2001 (няма издание на български); Владислав Тодоров. Дзифт (2006 на български и английски) и Цинкограф (2010); Красимир Дамьянов. Дневникът на една пеперуда (2008) и Студентът по хармония. Ба- лада за Виктор Пасков (2012); Соня Ангелова. Невъзвращенка. Сиела, С., 2013; Христо Караславов. Разпоредителите на смута (2014).
5. Според интервю с авторката в Kafene.bg от 02. 09. 2008 г.
6. “Street without a Name: Childhood and Other Misadventures in Bulgaria” (London: Portobello), 2008. В това заглавие трепти ясен отзвук от викторианското отношение към злощастния живот на туземците в местата, все още нецивилизовани от западноевропейския разум; разказвачката е своеобразен Робинзон на новото време.
7. През март 2014 г., получавайки поредната си литературна награда, Левичаров нарича децата, родени чрез процедура ин витро, получовеци.
8. В разговор по БНР на 25. 06. 2021 г.
9. Виждаме го още в заглавието „Wildalone“ – неологизъм, свободен превод на самодива чрез слепване на думите wild и alone. Самодивата впрочем е „истинска“ и се появява инкарнирана в сестрата на Тея.

10. Българската критика реагира противоречиво на този роман. Без да подценява неговите силни страни като богат език и културна ерудиция, Станинич все пак го определя като представително явление на „глобалния нов скучен роман“. Корнелия Славова, от друга страна, твърди, че Зуркова използва мотиви от българския фолклор и гръцката митология, но не повърхностно (според Станинич), а като „начин да увлече младия читател в пътуването към древното и митологичното“ [...]; те внасят регионален колорит в глобалната популярна литература, докато фигурата на самодивата е свежа добавка към плеяда от свръхестествени същества в популярните фентъзи наративи като вампири, върколаци, елфи и феи“ (Slavova 2020, p. 7).

ЛИТЕРАТУРА

- АРЕТОВ, Н., 2018. Новата българска литература отвъд Калотина. *Езиков свят*, том 16, бр. 20.
- ДИНЕВ, Д., 2008. Понятието емигрантска литература е дискриминиращо. Интервю с Бисера Дакова. *Литернет*, том 7, бр. 104 [03. 07. 2008 г.] Виж на: https://litenet.bg/publish/bdakova/d_dinev.htm.
- КИРОВА, М., 2014. Комунизъм за продан. Тоталитарното (ни) минало в романите на български писатели имигранти след 1989 г. В: *Езици на паметта в литературния текст*. Фабер, Велико Търново, с. 248 – 255.
- СЛАВОВА, К., 2020. Литературен транслингвизъм и световна литература: български ракурси. *Comparative Critical Studies*. [May 2020]. Виж на: https://www.researchgate.net/publication/350771565_Literaturen_translingvizm_i_svetovnata_literatura_blgarski_rakursi_Literaturen_translingvizum_I_svetovnata_literature_bulgarski_rakursi
- СТАНИЧИЧ, В., 2015. Американският успех на Краси Зуркова. *Площад Славейков*. [17.02.2015 г.]. Виж на: <https://www.ploshadslaveikov.com/amerikanskiyat-uspeh-na-krasi-zurkova/>
- KELLMAN, S. G., 2000. *The Translingual Imagination*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- ZOURKOVA, K., 2015. Interview with Krassi Zourkova. *The Qwillery Interview*. [Jan. 17, 2015]. Виж на: <https://www.theqwillery.com/2015/01/interview-with-krassi-zourkova-author.html>

REFERENCES

- ARETOV, N., 2018. Novata balgarska literatura otvad Kalotina. *Ezиков свят*, vol. 16, no 20.
- DINEV, D., 2008. Ponyatiето emigrantska literatura e diskriminirasho. Intervyu s Bisera Dakova. *Liternet*, vol. 7, no 104 [03. 07. 2008 g.] Available on: https://litenet.bg/publish/bdakova/d_dinev.htm.

- KIROVA, M., 2014. Komunizam za prodan. Totalitarnoto (ni) minalo v romanite na balgarski pisатели imigranti sled 1989 g. In: *Ezitsi na pametta v literaturnia tekst*, pp. 248 – 255. Faber: Veliko Tarnovo.
- SLAVOVA, K., 2020. Literaturen translingvizam i svetovna literatura: balgarski rakursi. *Comparative Critical Studies*. [May 2020]. Available on: https://www.researchgate.net/publication/350771565_Literaturen_translingvizm_i_svetovnata_literatura_blgarski_rakursi_Literaturen_translingvizum_I_svetovnata_literature_bulgarski_rakursi
- STANICHICH, V., 2015. Amerikanskiyat uspeh na Krasi Zurkova. *Ploshtad Slaveykov*. [17.02.2015]. Available on: <https://www.ploshtadslaveikov.com/amerikanskiyat-uspeh-na-krasi-zurkova/>
- KELLMAN, S. G., 2000. *The Translingual Imagination*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- ZOURKOVA, K., 2015. Interview with Krassi Zourkova. *The Qwillery Interview*. [Jan. 17, 2015]. Available on: <https://www.theqwillery.com/2015/01/interview-with-krassi-zourkova-author.html>

LITERATURE WRITTEN BY MIGRANT BULGARIANS IN THE FIRST TWO DECADES OF 21ST CENTURY

Abstract. The article provides a panoramic overview of novels written in the first two decades of the 21st century by authors of Bulgarian origin who live abroad. At the start, the article discusses various choices of defining this literature: from *emigrant* (an already inappropriate term) through *immigrant* and *migrant* – to a new term proposed by Steven Kellman, *translingual literature*. Then, based on extensive information on dozens of authors and works from different countries across the world, a thematic typology is brought forth. It includes such strands as “our totalitarian past”, Bulgaria today, immigrant life from within, novels with ecological themes, fantasy reads. The article highlights specific approaches that dominate the works of authors with Bulgarian roots: autofiction, social satire, political grotesque, etc. It concludes with a summary of the presence, the preferences, and the achievements of these authors.

Keywords: migrant literature; writers of Bulgarian origin; the first decades of the 21st century; autofiction; social satire

✉ **Prof. Milena Kirova, DSc.**

Dept. of Slavic Studies
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
Sofia, Bulgaria
E-mail: milena_kirova@hotmail.com